

13. Пізнання та освоєння людиною світу

С

Арістотель

а

... Якщо немає чуттєвого сприйняття, то з необхідністю є відсутнім і будь-яке знання, якого не можна набути, якщо ми не навчаємося або через наведення, або через доведення. Доведення ж виходить із загального, наведення — з часткового; однак споглядати загальне не можна без опосередкування наведенням, бо і так зване абстрактне пізнається через наведення, а саме якщо хтось хоче показати, що певні притаманні кожному роду властивості хоча і не існують окремо, але можуть розглядатися відокремлено одне від одного, оскільки кожне з них є чимось визначеним. Але отримати умовивід шляхом наведення не можна тим, хто позбавлений чуттєвого сприйняття, бо чуттєве сприйняття спрямоване на одиничне, адже інакше отримати про нього знання неможливо. І справді, як знання одиничного за посередництвом загального є неможливим без наведення, так і знання його через наведення є неможливим без чуттєвого сприйняття.

... Доведення загального осягається розумом, часткового ж обмежене чуттєвим сприйняттям.

... Доведення загального є кращим за доведення часткового... А що доведення твердження є кращим за доведення заперечення, є зрозумілим з такого. За інших рівних умов те доведення повинно бути кращим, яке виходить з меншої кількості постулатів, чи припущень, чи засновків. І дійсно, якщо засновки однаково є відомими, то пізнання швидше досягнемо за посередництвом тих, яких менше саме цьому надають перевагу. Основа ж положення, що кращим є те доведення, що виходить з меншої кількості засновників, є загальним.

... Чуттєве сприйняття не дає знання для доведення. Бо хоча чуттєве сприйняття є сприйняттям певної властивості, а не просто певного чогось, однак з необхідністю сприймається визначене щось

десь і тепер. Загальне ж і те, що міститься у всіх предметах даного виду, сприймати чуттями неможливо, бо воно не є визначеним чимось і існує не тільки тепер, інакше воно не було б загальним. А загальним ми називаємо те, що є завжди і всюди. А оскільки доведення стосуються загального, загальне ж не можна сприймати чуттями, то очевидно, що за допомогою чуттєвого сприйняття немає знання для доведення. Але зрозуміло, що, навіть якби і можна було сприймати чуттями, що трикутник має кути, що в сукупності дорівнюють двом прямим, ми все одно шукали б доведення цього, а не знали б уже того, як твердить Протагор. Бо чуттями з необхідністю сприймається одиничне, те, що вимагає доведення, є пізнання загального. Тому, якщо ми, перебуваючи на Місяці, бачили б, що Земля затуляє Сонце, то ми ще не знали б причини затемнення. Бо ми сприймали чуттями, що в даний час відбувається затемнення, але не сприймали б, чому воно взагалі відбувається, так як чуттєве сприйняття не має своїм предметом загальне. Однак з окремого спостереження цього ми, виявивши загальне, мали б доведення, бо з численого повторення одиничного стає явним загальне; а загальне цінне саме тому, що воно виявляє причину. Тому в такого роду випадках, коли причина криється в чомусь іншому, знання загального є більш цінним, ніж чуттєві сприйняття і мислення.

Арістотель. Друга аналітика.

Декарт Р.

а

... Вище благо, як показує, навіть і окрім світла віри, один природний розум, є не що інше, як пізнання істини, тобто мудрість; заняття останньою і є філософія. Так як усе це досить вірно, то неважко в тому переконатися, лише б правильно все було виведено. Але оскільки цьому переконанню суперечить досвід, який показує, що люди, найбільше зайняті філософією, часто менш мудрі і не так правильно користуються своїм розумом, як ті, хто ніколи не присвячував себе цьому заняттю, я бажав би тут коротко викласти, з чого складаються ті науки, якими ми тепер володіємо, і якого ступеня мудрості ці науки досягають. Перший ступінь містить лише ті поняття, які завдяки власному світлу настільки ясні, що можуть бути отримані і без роздумів. Другий ступінь охоплює все те, що дає нам чуттєвий досвід. Третій — те, чому вчить спілкування з іншими людьми. Сюди можна приєднати, на четвертому місці, читання книг, звичайно, не всіх,

а переважно тих, які написані людьми, здатними наділити нас добрими настановами; це як би вид спілкування з їх творцями. Вся мудрість, якою звичайно володіють, отримана, на мій погляд, цими чотирма способами. Я не включаю сюди божественне одкровення, бо воно не поступово, а разом підіймає нас до безпомилкової віри...

* * *

Про основи людського пізнання

1. *Людині, яка досліджує істину, необхідно хоча б раз у житті взяти під сумнів усі речі — наскільки вони можливі.*

... Нас відволікає від істинного пізнання безліч забобонів; очевидно, ми можемо позбутися їх лише в тому разі, якщо хоч один раз у житті постараємося засумніватися в усіх тих речах, відносно достовірності котрих ми маємо хоча б найменшу підозру. [...]

4. *Чому ми можемо сумніватися в чуттєвих речах, ... по-перше, тому що ми помічаємо, що чуття інколи помиляються, а розсудливість вимагає ніколи не довіряти надто тому, що хоча б один раз нас обмануло; [...]*

7. *Ми не можемо сумніватися в тому, що, поки ми сумніваємося, ми існуємо: це — перше, що ми пізнаємо в ході філософствування.*

Отже, відкинувши все те, відносно чого ми можемо якимось чином сумніватися, і, більш того, вважаючи всі ці речі хибними, ми з легкістю допускаємо, що ніякого Бога нема і нема ні неба, ні яких-небудь тіл, що самі ми не маємо ні рук, ні ніг, ні якого б то не було тіла; однак не може бути, щоб унаслідок усього цього ми, думаючи таким чином, були нічим: бо гадати, що мисляча річ саме у той самий час, коли вона мислить, не існує, буде явним протиріччям. А тому положення *Я мислю, отже, я існую* — первинне й найдостовірніше з усіх, які можуть постати перед ким-небудь у ході філософствування. [...]

9. *Що таке мислення.*

Під словом «мислення» я розумію все те, що здійснюється у нас усвідомлено, наскільки ми це розуміємо. Отже, не лише розуміти, хотіти, уявляти, але також і відчувати є те ж саме, що мислити. [...]

* * *

Основні правила методу

[...] ... подібно до того, як численність законів нерідко служить приводом для виправдання пороків і державою краще управляється, коли законів небагато, але їх строго дотримуються, так і замість великої кількості правил, що складають логіку, я дійшов висновку, що було б достатньо чотирьох наступних, тільки б я твердо вирішив

постійно додержуватись їх без єдиного порушення.

Перше — ніколи не приймати за істинне нічого, що я не визнаю би за таке з очевидністю, тобто пильно уникати поспішності й упередження і включати до своїх суджень тільки те, що постає перед моїм розумом настільки ясно і чітко, що ніяк не зможе дати привід для сумніву.

Друге — ділити кожну з розглянутих мною трудностей на стільки частин, скільки потрібно, щоб краще їх розв'язати.

Третє — розмішувати свої думки в певному порядку, починаючи з предметів найпростіших і легкопізнаваних, і сходити мало-помалу, як сходинками, до пізнання найбільш складних, допускаючи існування порядку навіть серед тих, котрі в природному перебігу речей не передують один одному.

І останнє — робити повсюди переліки настільки повні і огляди настільки всеохоплюючі, щоб бути впевненим, що нічого не пропущено. [...]

Декарт Р. Міркування про метод.

Берклі Дж.

а

Деякі істини є настільки близькими та очевидними для розуму, що людині потрібно лише розплющити очі, щоб (їх збагнути). Такою (очевидною) я вважаю ту важливу істину, що весь небесний хор і зелені шати, словом, усі тіла, що утворюють величну світобудову, не мають якоїсь субстанції поза духом, що їхнє існування (*esse*) полягає в тому, щоб сприйматися, або бути знаними. Якщо ж вони не сприйняті мною, або не існують у моїй душі, чи то в душі іншого створеного духу, то вони мусять або зовсім не існувати, або існувати в душі якогось вічного духу. Було б повним абсурдом приписувати (цим речам) існування, незалежне від душі. Для того щоб це досягнути, читачеві потрібно лише поміркувати й спробувати відокремити в його власних думках буття чуттєвих речей від їхнього сприйняття.

...І хоча б це й було можливим, щоб поза духом існували тверді, оформлені й рухливі субстанції, які відповідають нашим уявленням про тіла, усе ж таки незрозуміло, яким чином ми могли б знати про це: через відчуття чи за допомогою розуму? Щодо чуттів, то вони дають нам знання лише про наші чуттєві ідеї або ті речі, котрі, як їх не називай, безпосередньо сприймаються у відчуттях. Однак вони не свідчать про те, що існують якісь речі, незалежні від душі або

нашого сприйняття, хоча вони (можливо) є подібними до сприйнятих. Це визнається самими матеріалістами. Таким чином, залишається одне: якщо ми взагалі маємо певне знання про зовнішні речі, це знання досягається завдяки розуму, який висновує їхнє існування з того, що безпосередньо сприйнято відчуттями. Але я не бачу, який розум може змусити нас повірити в існування тіла поза духом. Навіть самі захисники матерії визнають, що необхідного зв'язку між нею та нашими ідеями не існує. Те, що відбувається вві сні, маренні й тому подібному (доводить), що нам (можуть бути) властиві (і такі) ідеї, які (не мають зовнішнього аналогу, тобто відповідних природних) тіл, подібних до них. Звідси очевидно, що припущення (про об'єктивне існування) зовнішніх тіл не є необхідним для пояснення утворення наших цілей, оскільки вони часто утворюються без участі цих зовнішніх тіл.

Берклі Дж. Трактат про принципи людського знання.

Ленін В. а

...Енгельс прямо і ясно говорить, що заперечує і Юму і Канту разом. Тим часом ні про які «непізнаванні» речі в собі у Юма нема й мови. Що ж спільного у цих двох філософів? Те, що вони *принципово відгороджують* «явища» від того, що з'являється, відчуття від того, що відчувається, річ для нас від «речі в собі», причому Юм нічого знати не хоче про «річ в собі», саму думку про неї вважає філософськи недопустимою, вважає «метафізикою» (як кажуть юмісти і кантіанці); а Кант допускає існування «речі в собі», але заявляє, що вона «непізнаванна», принципово відмінна від явища, належить до іншої принципової сфери, до сфери «потойбічного», яка неприступна знанню, але відкривається вірі.

В чому суть Енгельсового заперечення? Вчора ми не знали, що в кам'яновугільному дьогті існує алізарин. Сьогодні ми узнали це. Постає питання, чи існував вчора алізарин в кам'яновугільному дьогті?

Звичайно, що так. Всякий сумнів у цьому був би знущенням над сучасним природознавством.

А коли так, то звідси впливають три важливі гносеологічні висновки:

1) Існують речі незалежно від нашої свідомості, незалежно від нашого відчуття, поза нами, бо безсумнівно, що алізарин існував учора в кам'яновугільному дьогті. І так само безсумнівно, що ми

вчора нічого не знали про це існування, ніяких відчуттів від цього алізарину не діставали.

2) Рішуче ніякої принципової різниці між явищем і річчю в собі немає і бути не може. Різниця є просто між тим, що пізнане, і тим, що ще не пізнане, а філософські вигадки відносно особливих граней між тим і другим, відносно того, що річ в собі знаходиться «по той бік» явищ (Кант), або що можна і треба відгородитися якоюсь філософською перегородкою від питання про непізнаний ще в тій чи іншій частині, але існуючий поза нами світ (Юм), — все це пуста нісенітниця, виверт, видумка.

3) В теорії пізнання, як і в усіх інших галузях науки, слід міркувати діалектично, тобто не припускати готовим і незмінним наше пізнання, а розбирати, яким чином з *незнання* являється *знання*, яким чином неповне неточне — знання стає повнішим і точнішим.

Раз ви стали на точку зору розвитку людського пізнання з незнання, ви побачите, що мільйони прикладів, таких самих простих, як відкриття алізарину в кам'яновугільному дьогті, мільйони спостережень не тільки з історії науки і техніки, але з повсякденного життя всіх і кожного показують людині перетворення «речей в собі» в «речі для нас», виникнення «явищ», коли наші органи чуттів зазнають поштовху ззовні від тих чи інших предметів, — зникнення «явищ», коли та чи інша перешкода усуває можливість діяння завідомо для нас існуючого предмета на наші органи чуттів. Єдиний і неминучий висновок з цього, — який роблять всі люди в живій людській практиці і який свідомо кладе в основу своєї гносеології матеріалізм, — полягає в тому, що поза нами і незалежно від нас існують предмети, речі, тіла, що наші відчуття є образи зовнішнього світу...

* * *

... Для матеріаліста наші відчуття є образи єдиної і останньої об'єктивної реальності, — останньої не в тому розумінні, що вона вже пізнана до кінця, а в тому, що крім неї нема і не може бути іншої. Ця точка зору безповоротно зачиняє двері не тільки для всякого фідеїзму, але й для тієї професорської схоластики, яка, не бачачи об'єктивної реальності, як джерела наших відчуттів, «виводить» шляхом вимучених словесних конструкцій поняття об'єктивного, як загальнозначимого, соціально-організованого і т. п. і т. д., не будучи спроможна, а часто і не бажаючи відділити об'єктивну істину від учення про лісовиків та домовиків.

... Бути матеріалістом значить визнавати об'єктивну істину, яку відкривають нам чуття. Визнавати об'єктивну, тобто незалежну від людини і від людства істину, значить так чи інакше визнавати абсо-

лютну істину. ....

.... «Істина і заблудження, подібно до всіх логічних категорій, які рухаються в полярних протилежностях, мають абсолютне значення тільки в межах надзвичайно обмеженої сфери; ми це вже бачили, і п. Дюрінг знав би це, якби був хоч трохи обізнаний з початками діалектики, з першими посилками її, які трактують якраз про недостатність усіх полярних протилежностей. Як тільки ми станемо застосовувати протилежність істини і заблудження поза межами вищезазначеної вузької сфери, так ця протилежність зробиться відносною (релятивною) і, значить, непридатною для точного наукового способу висловлень. А коли ми спробуємо застосовувати цю протилежність поза межами зазначеної сфери, як абсолютну, то ми вже зовсім зазнаємо фіаско: обидва полюси протилежності перетворюються кожен у свою протилежність, тобто істина стане заблудженням, заблудження — істиною». Далі йде приклад — закон Бойля (об'єм газу обернено пропорційний тиску). «Зерно істини», яке міститься в цьому законі, являє собою лише в певних межах абсолютну істину. Закон виявляється істиною «лише приблизно».

Отже, людське мислення по природі своїй здатне давати і дає нам абсолютну істину, яка складається з суми відносних істин. Кожний ступінь у розвитку науки додає нові зерна до цієї суми абсолютної істини, але межі істини кожного наукового положення відносні, будучи то більш широкими, то звужуваними подальшим ростом знання...

.... Точка зору життя, практики повинна бути першою і основною точкою зору теорії пізнання. І вона приводить неминуче до матеріалізму, відкидаючи з порога безконечні вигадки професорської схоластики. Звичайно, при цьому не треба забувати, що критерій практики ніколи не може по самій суті справи підтвердити або спростувати *повністю* будь-яке людське уявлення. Цей критерій теж настільки «невизначений», щоб не дозволяти знанням людини перетворитися в «абсолют», і в той же час настільки визначений, щоб вести нещадну боротьбу з усіма різновидностями ідеалізму й агностицизму. Якщо те, що підтверджує наша практика, є єдина, остання, об'єктивна істина, — то звідси випливає визнання науки, яка стоїть на матеріалістичній точці зору, єдиним шляхом до цієї істини....

Ленін В. Матеріалізм і емпіріокритицизм.

Поппер К.
а

Теорія об'єктивної істини як відповідності (висловлювань) фактам. Найбільше значення теорії (істини) Тарського для філософії емпіричних наук полягає в тім, що він реабілітував теорію абсолютної, або об'єктивної, істини, до якої ставилися з підозрою. Він показав, що ми вправі використовувати інтуїтивну ідею істини як відповідності (висловлювань) фактам. Вирішальним є відкриття Тарським того, що для того, щоб говорити про відповідність висловлювання, ми повинні використовувати метамову, якою можна говорити про дві речі: *про висловлювання та про факти*, яких стосуються ці висловлювання. Останню метамову Тарський називає «семантичною». Метамову, якою можна говорити про об'єктну мову, але не про факти, яких вона торкається, Тарський називає «синтаксичною». Завдяки роботі Тарського ідея об'єктивної, або абсолютної, істини, тобто істини як відповідності (висловлювань) фактам, у наші дні з довірою приймається всіма, хто зрозумів цю роботу.

Труднощі в її розумінні пов'язані з поширеною хибною думкою, за якою задовільна теорія істини повинна містити критерій істинної, обґрунтованої, раціональної *віри*. Є три суперниці теорії істини як відповідності фактам — 1) теорія когеренції, що приймає несуперечність за істинність, 2) теорія очевидності, що приймає за «істину» поняття «відомо як істина», і 3) прагматистська, або інструменталістська теорія, що приймає за істину корисність. Усі вони є суб'єктивістськими (або «епістемічними») теоріями істини на противагу об'єктивній (або «металогічній») теорії Тарського. Названі теорії виявляються суб'єктивістськими, оскільки вони виходять із *суб'єктивістської точки зору, що витлумачує знання тільки як особливого роду ментальний, духовний стан, як особливий вид віри*. На жаль, усі ці суб'єктивістські теорії незаперечні (у тім сенсі, що вони легко можуть уникнути будь-якої критики). Це так, тому що все сказане про світ завжди можна замінити висловлюваннями, що стосуються віри. Так, висловлювання «Сніг білий» ми можемо замінити висловлюванням «Я вірю в те, що сніг білий».

Ці суб'єктивістські теорії істини тією чи іншою мірою стверджують, що істина є тим, що можна визнавати або в що можна вірити. Ця віра можлива завдяки конкретним правилам або критеріям, що відносяться до положення, або до джерела нашого знання, до його надійності або стійкості, до його біологічної корисності, до сили переконаності, або до нездатності мислити інакше. Об'єктивна теорія істини дозволяє нам уважати, що деяка теорія може бути істинною, навіть якщо немає віри в те, що вона істинна. Інша теорія

може бути помилковою, хоча в нас є порівняно непогані підстави для її визнання.

Важливі переваги теорії об'єктивної істини полягають у тому, що вона дозволяє нам сказати, що 1) ми шукаємо істину, але не знаємо, коли нам удасться її знайти; 2) у нас немає критерію істини, але ми, проте, керуємося ідеєю істини як регулятивним принципом; 3) хоча в нас немає загального критерію, що дозволяє нам розпізнати істину, усе-таки існує критерій прогресивного руху до істини.

Статус істини в об'єктивному сенсі, як відповідності фактам, та її роль як регулятивного принципу можна порівняти з гірською вершиною, що майже постійно закрита хмарами. Альпініст, що сходить на цю вершину, може навіть не знати, дістався він вершини чи ні, тому що у вруnistій запоні хмаровинь йому важко відрізнити головну вершину від другорядних. Однак це не впливає на об'єктивне існування головної вершини.

Поннер К. Логіка і ріст наукового знання.

Рассел Б.

а

...Я дійшов тепер до визначення «пізнання». Як і у випадку з «вірою» та «істиною», тут є певна неминуча невизначеність у самому визначенні. Нерозуміння цього призвело, на мою думку, до істотних помилок у теорії пізнання. Проте варто бути наскільки можливо точним щодо неминучого недоліку точності у визначенні, яке ми шукаємо.

Очевидно, що знання є класом, підлеглим істинній вірі: будь-який приклад знання є прикладом істинної віри, але не навпаки. Дуже легко навести приклади істинної віри, яка не є знанням. Бувають випадки, коли людина дивиться на годинник, який стоїть, хоча й думає, що він іде, та дивиться на нього саме в той момент, коли він показує правильний час, ця людина набуває істинної віри стосовно часу дня, але не можна сказати, що вона набуває знання...

Яку ознаку, окрім істинності, повинна мати віра для того, щоб вважатися знанням? Проста людина сказала б, що має бути надійне свідчення, здатне підтвердити віру. Із звичайного погляду це правильно для більшості випадків, в яких на практиці виникає сумнів, але як вичерпна відповідь на питання це пояснення не підходить. «Свідчення» впливає, з одного боку, із фактичних даних, які приймаються за безсумнівні, і, з іншого боку, з певних принципів, за допомогою яких з фактичних даних робляться висновки. Очевидно, що цей

процес незадовільний, якщо ми знаємо фактичні дані та принципи висновку лише на основі свідчення, тому що в цьому разі ми потрапляємо в хибне коло або в нескінченний регрес. Ми маємо тому звернути нашу увагу на фактичні дані та принципи висновку. Ми можемо сказати, що знання складається, по-перше, із певних фактичних даних та певних принципів висновку, причому ані те, ані інше не потребує постійного свідчення, і, по-друге, із всього того, що може стверджуватись за допомогою застосування принципів висновку до фактичних даних. За традицією вважається, що фактичні дані постачаються сприйняттям і пам'яттю, а принципи висновку є принципами дедуктивної та індуктивної логіки.

У цій традиційній доктрині багато незадовільного, але, я зрештою, зовсім не певний, що ми можемо тут дати дещо краще. По-перше, ця доктрина не дає змістовного визначення «пізнання» чи, в будь-якому випадку, дає не суто змістовне визначення; не зрозуміло, що є спільного між фактами сприйняття та принципами висновку. По-друге, дуже важко сказати, що є фактами сприйняття. По-третє, дедукція виявилась значно менш потужною, ніж це вважалось раніше; вона не дає нового знання, окрім нових форм слів для встановлення істин, у певному сенсі вже відомих. По-четверте, методи висновку, які можна назвати в широкому сенсі слова «індуктивними», ніколи не були задовільно сформульовані, а якщо навіть і були цілком правильно сформульовані, то надають своїм висновкам лише вірогідність; більше того, в будь-якій найбільш можливо точній формі вони не мають достатньої самоочевидності й мають, якщо взагалі мають, братися лише на віру, та й то тільки тому, що здаються неминучими для отримання висновків, які ми всі сприймаємо.

Є, загалом кажучи, три способи, які були запропоновані для того, щоб упоратись із труднощами у визначенні «пізнання». Перший, найстаріший, полягає в підкресленні поняття «самоочевидність». Другий полягає в усуненні розрізнення між посилками та висновками і в утвердженні, що пізнання полягає в когерентності всякого предмета віри. Третій і найрадикальніший, полягає у повному вигнанні поняття «пізнання» та в заміні його «вірою, що обіцяє успіх», де «успіх» може, ймовірно, трактуватись біологічно.

Ми, скоріш за все, дійшли висновку, що питання пізнання є питанням ступеня очевидності. Вища ступінь очевидності полягає у фактах сприйняття та в неспростуванні дуже простих доводів. Найближчий до них ступінь очевидності мають живі спогади. Коли які-небудь випадки віри існують кожний окремо в будь-якому ступені правдоподібності, вони стають більш правдоподібними, якщо пов'язуються в логічне ціле. Загальні принципи висновку, як дедуктивно-

го, так і індуктивного, зазвичай менш очевидні, ніж багато їх прикладів, та психологічно ці принципи впливають із передбачення їх прикладів. Ближче до кінця цього дослідження я повернуся до визначення «пізнання» й намагатимусь надати більшу точність та розробленість наведеним вище визначенням. Разом із тим не будемо забувати, що питання: «Що ми маємо на увазі під визначенням «пізнання»? — не є питанням, на яке можна дати більш визначену та недвозначну відповідь, ніж на питання: «Що ми маємо на увазі під поняттям «лисій»?»

Рассел Б. Людське пізнання: його обсяг та межі.